

Віктор Пащенко

ВІД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Більше п'ятнадцяти років минуло з того часу, як Україна отримала нову модель урядування. Модель, створену на основі системи демократичних інститутів. Якими є наслідки цього кроку? Чи утвердилася демократія на Україні і які її перспективи? Демократія, взагалі — є нетиповим феноменом в історії існування людських цивілізацій. Можна це стверджувати незважаючи на широке поширення демократичної форми урядування в світі нині, оскільки дуже часто «демократія» виявляється лише ширмою, демократичним фасадом, де за формальними демократичними інститутами та процедурами приховані зовсім інші принципи державного урядування. Про що свідчить, зокрема, теперішній досвід Росії. Російські політтехнологи А. Куртов та М. Каган пишуть: «Владі стало необхідно, з одного боку, показати... що нова Росія буде «справжню» демократію, а з іншого — зберегти автократичні принципи її організації, спадковості і взаємодії з суспільством. Для цього була законодавчо оформлена процедура відкритих альтернативних виборів, ... але одночасно було збудовано механізм проведення виборчих кампаній таким чином, щоб результат виборів було фактично вирішено наперед»¹. Цей механізм — використання політичних технологій в умовах монополії на інформаційні та адміністративні ресурси, та впровадження права Президента знімати зі своїх посад обраних народом посадових осіб — губернаторів, мерів.

Демократія потребує особливих умов для свого існування, якщо це має бути існування без спотворення самої сутності демократії, і є в цьому плані найбільш примхливою серед інших можливих форм урядування. Це було зрозуміло Джорджу Вашингтону, який в своїй «Прощальній промові» говорив про відчайдушну експериментальність встановлюваного ним ладу і виражав сумніви чи не зроблять його неможливим притаманні людям вади. Завдяки точним наукам ми знаємо: для повторення успішного експерименту необхідно в точності дотриматися умов, в яких він здійснювався. Але умови американського експерименту складні для відтворення,

адже це експеримент у масштабах суспільства. Так, однією зі складових цих умов була культура. Наша культура дуже відрізняється від культури американського суспільства дев'ятнадцятого сторіччя, і поміняти ми її не в змозі, принаймні відразу. Культура є, радше, нашою долею, ніж предметом вибору, наша особистість сформована культурою, і ми не можемо знехтувати цим фактом. Про це свого часу попереджав ще Адам Фергюсон, застерігаючи від спроб копіювати систему парламентської монархії Великобританії: «Будь-яка конкретна практика одного народу рідко переноситься на інший народ — до тих пір, поки не складуться аналогічні умови, які підготують ґрунт для подібного перенесення»². То чи значить це, що демократія є унікальним феноменом, можливим лише за певної комбінації умов, яка є притаманною лише одному суспільству? Ні, і про це свідчать численні демократії Європи. Тобто, для повторення успішного експерименту, справді, необхідно в точності дотриматися умов, в яких він здійснювався, або, не маючи змоги забезпечити дотримання всіх умов, провести інший успішний експеримент.

Експериментальність запровадження нових інститутів полягає в тому, що дуже важко прорахувати всі умови, всі змінні соціокультурного середовища, які супроводжують це впровадження і які будуть справляти позитивний або негативний вплив, і наперед визначити результат. Відповідно, завжди залишається ризик, що експеримент себе не виправдає, тобто суспільство не сприйме ці інститути. Кожне суспільство має механізм відтворення своєї культури — традицію. За допомогою якої здійснюється певний відбір, стереотипізація досвіду і передача стереотипів, за схемою — інновація, відбір, стереотипізація та стабілізація. Таким чином, традиція визначає, чи будуть сприйняті інновації. «Традиція ... слугує не тільки символом безперервності, але й тим, що визначає межі інновацій і головним критерієм їх законності, а також критерієм (допустимих варіантів) соціальної активності»³. Тож від традиції залежить, чи буде сприйнята та чи інша інновація, в тому числі й інституційна.

Іншим негативним підсумком експерименту є ситуація, коли внаслідок адаптації інститутів вихолощується їх зміст. С. Лур'є наводить цитату Ф. Боаса: «Навіть коли процес запозичення відбувається, запозичуваний елемент культури переосмислюється»⁴. Важливим є те, наскільки таке переосмислення перекручує сутність нововведень. Стосовно України то п'ятнадцять

років час уже достатній, аби судити про те, якого впливу зазнали демократичні інститути в наших умовах (розглядаючи інститути як залежну змінну, а суспільство як незалежну), і яким чином вони самі вплинули на наше суспільство (розглядаючи суспільство як залежну змінну, а інститути як незалежну).

Одним з інститутів, на прикладі яких можна побачити вплив суспільства на інституції, є мережа недержавних організацій (НДО). У світовій практиці НДО передусім постають у вигляді публічних шкіл, госпіталів, політичних організацій, дитячих будинків, спортивних клубів, юридичних товариств, житлових об'єднань, музеїв, бібліотек, організацій з охорони навколишнього середовища, торгово-промислових палат і т. д. Ці та багато інших типів організацій громадян у різний спосіб працюють на благо суспільства. Вони здійснюють просвітницьку роботу серед своїх членів, встановлюють професійні стандарти, збирають і поширюють інформацію, представляють приватні інтереси окремих громадян, висловлюють і підтримують політичні погляди, захищають права національних меншин, стимулюють та організують добровільну участь. НДО в розвинутих країнах є чисельними та суспільнозначущими організаціями. В США в секторі НДО працює більше громадян, ніж у всіх урядових установах. Можна виділити два основні типи НДО: членські організації та організації відкритого типу. Членські неприбуткові організації мають суспільнокорисну мету, але працюють насамперед на благо своїх членів. Це — професійні спілки, політичні партії, асоціації бізнесменів, соціальні клуби. НДО відкритого типу обстоюють інтереси широких кіл суспільства, а не лише своїх членів. Вони поділяються на три категорії: а) організації, які надають різноманітні послуги, та організації, що представляють та захищають інтереси НДО; б) фінансові посередники, наприклад, фонди; в) релігійні та національні організації.

В Україні, незважаючи на доволі високу загальну кількість НДО — до двадцяти восьми тисяч, вони охоплюють дуже малий прошарок населення. Відповідно, невеликою є і їхня роль у суспільному житті. Невідповідними задекларованій меті часто є також і цілі створення цих організацій. З дуже багатьма організаціями ситуація складається так, що створюються вони їхніми керівниками для задоволення якихось їхніх власних інтересів. Служать вони в такий спосіб для легалізації якоїсь діяльності (наприклад, проведення соціологічних опитувань), для одержання грошей за допомогою отримання грантів чи бюджетних

грошей (так, поява в бюджеті Дніпропетровська статті витрат, спрямованої на підтримку молодіжних організацій, привело до збільшення їхньої чисельності). Звичайно, в Дніпропетровську існують дійові НДО, що займаються обслуговуванням населення, роботою на суспільство, і об'єднання громадян, створені за їх ініціативи і які діють завдяки волонтерській роботі. Але відсоток їхній невеликий, і офіційні дані, які відображають кількість НДО і свідчать про їхній розвиток у країні, не відображають реальної картини, принаймні в Дніпропетровську.

Діяльність значної частини організацій звернена не в бік народу, а в бік влади і фондів, а їхні критерії оцінки ефективності НДО далекі від досконалості, у відносинах НДО — фонд починає велику роль відігравати фактор особистого знайомства, особливо на рівні місцевих представництв. Перевагою в одержанні гранта користаються ті, хто вміє грамотно написати заявку і хто зуміє показати результати, усе належним чином оформити, щоб не викликати дорікань на осіб, що відають розподілом коштів, з боку їхніх вищих органів. Тому й проводяться акції, які не ведуть до яких-небудь наслідків, тому що вони не включені в широку програму діяльності організації, а є результатом необхідності виправдати отриманий грант і підтримувати видимість функціонування організації. Головне завдання організацій такого типу тепер боротьба з дедалі складнішими правилами одержання грантів і кількістю умов, що збільшуються, що протікає досить успішно. Організації не зацікавлені у розвитку, не прагнуть узагалі займатися послугами населенню, розширювати спектр своїх послуг, підносити свою популярність і залучати населення до своєї роботи, оскільки не конкурують за населення. Думка населення стосовно НДО не важлива, виникає замкнуте коло, де НДО замикаються на фондах і бюджетних ресурсах, ігноруючи суспільство.

Таким чином виходить, що НДО у нас може бути створено тільки в умовах, коли інтереси людей справді защемлені чи значно ущемляються — об'єднання обманутих вкладників трастів, що лопнули, і банків, різних фінансових пірамід, афганців, інвалідів і ветеранів, чи коли вони чітко усвідомлюють свою належність до деякої спільності — національні, релігійні суспільства і деякі клуби за інтересами. Стосовно решти, то найчастіше вони не пов'язані з турботами про справи суспільні.

Таким чином, на практичну діяльність інституцій впливає їх соціальне середовище, а на форму інституцій має вплив історія

їх існування. Так, швидше за все, практикою радянської моделі урядування можна пояснити деякі викривлення, які існували в Україні протягом тривалого часу. Співіснування посад: Президент України та Прем'єр-міністр, характерне для України 90-х років, нагадує схему радянських часів (Голова Кабінету Міністрів та Голова ЦК) приводило до ситуації, коли Президент, маючи широкі повноваження в сфері виконавчої влади, не був відповідальним за дії виконавчої влади, за це відповідав Прем'єр-міністр. Хоча зазвичай або «сильний» Президент очолює виконавчу владу — як, наприклад, в США, або «сильний» Прем'єр-міністр — приклад ФРН, але зі «слабким» Президентом, який не втручається до справ виконавчої влади.

Слід зазначити, що в Україні весь час відбуваються реформи, такі як введення посад представників Президента, потім обласних та районних адміністрацій, реформи місцевого самоврядування — введення районних рад та адміністрацій в містах, реформа інституту виборів — введення змішаної виборчої системи. Виходячи з досвіду цих реформ, може здатися, що єдиними агентами перетворень в Україні є її еліта, саме її зусиллями проводилися всі ці перетворення. Але не слід недооцінювати ролі широкого загалу українського суспільства. Воно робить можливим ці перетворення. Їх апатія і мовчазне ігнорування справ суспільних і є їхніми інструментами впливу. Так, вибори до Верховної Ради в Україні зазнали значних змін. Тепер уже майже ніякої ролі не відіграє програма, з якою політична партія йде на вибори, більш важливою є наявність в її складі яскравого лідера. Набуває поширення створення виборчих блоків та партій безпосередньо під вибори, які, не маючи ані програми, ані сталого електорату, не розраховані на тривале існування, роблять розрахунок лише на наявність коштів та доступ до інформаційних ресурсів. Важливу роль відіграють розміри матеріальної допомоги, що їх партія та її представники здатні вчинити округові у вигляді відремонтованих доріг, лікарень і т. д., відносини земляцтва та пов'язаний з ними регіональний популізм. Незначним фактором стала сама якість роботи в парламенті для депутатів, які прагнуть переобрання. Чи була б така ситуація можливою, якби наші громадяни займали активну громадську позицію, цікавилися б суспільними справами та краще усвідомлювали свої інтереси. Натомість панує переконання — там за нас уже все вирішили, мій один голос нічого не зробить. І це сприяє тому, що вибори перетворюються

з засобу впливу на вибір альтернатив суспільного розвитку, впливу суспільства на державу — на конкурс рекламних акцій.

У місцевому самоврядуванні складається парадоксальна ситуація. Оскільки муніципальне майно, яке є власністю територіальної громади міста, розглядається мешканцями міста і самими муніципальними службовцями як власність муніципальних службовців, а назва «самоврядування» залишається лише назвою, остільки до справ міських громадяни виявляють ще більшу апатію, ніж до державних, не користуючись своїм правом на прями форми самоврядування і не проявляючи жодної схильності до самоорганізації.

Таким чином, підтверджується думка К. Поппера, яку він висловив стосовно соціальної інженерії: «Не можна побудувати абсолютно надійні інституції, функціонування яких не залежить великою мірою від осіб: інституції, щонайкраще, скорочують невизначеність, спричинену особистим чинником...(Інституції нагадують фортеці. Вони мають бути добре спроектовані й наповнені відповідними людьми)»⁵.

У чому полягає невідповідність демократичним інституціям? І чи коректно говорити про відповідність людей інституціям? Ні, але коректно говорити про невідповідність установок, уявлень людей про інститути. Людина не перебуває в безпосередньому фізичному контакт з політичними інститутами, вона сприймає їх опосередковано. І цим медіатором між людиною та оточуючим її світом є культура як засіб пізнання та ментального структурування оточуючого середовища, а також як система символів, структуруючих людську діяльність⁶. Культурні символи (смисли та значення) опосередковують взаємодію людей та умов (соціальних, природних, політичних) їх існування, позбавляючи останніх ефекту прямої дії. Тобто, говорячи словами П. Рікера, «немає такої соціальної дії, яка не була б уже символічно опосередкованою»⁷. При нововведеннях виникає ситуація, коли про нові інститути судять і намагаються діяти в їх рамках на підставі попереднього досвіду, який виявляється неадекватним.

Усім соціально значимим діям людей притаманні цілеспрямованість та осмисленість. Нові інститути як організовані комплекси дій людей можуть виникнути і функціонувати лише тоді, коли вони є осмисленими і зрозумілими для них і коли відповідають деяким схемам смислів і значень, якими ці люди володіють. Такі смисли і значення, з одного блоку, оформляють і направляють

наміри людини, а з іншого — надають певної цінності тим чи іншим «зовнішнім» умовам та обставинам її існування. Таким шляхом розуміються «зовнішні» умови, завдяки цьому стосовно них є можливою та чи інша людська дія⁸.

Інституційне уявлення в Україні щодо демократичних інститутів формувалося під впливом ряду факторів. Очікувалося, що встановлення нового ладу відразу приведе до поліпшення усіх сфер життя людей. І коли цього не трапилось, то це викликало цілком зрозуміле незадоволення. Крім того, держава не змогла забезпечити навіть того рівня соціального забезпечення, яке було за радянських часів. Усе це викликало недовіру до держави та всіх її інститутів. Взагалі уявлення про демократичні інститути в країні було дуже примітивним, демократія розумілася як шлях до свободи та, насамперед, добробуту. Ніхто не думав, що демократичне урядування потребує чогось від громадян. Люди знали про демократичні права, але нічого не знали про демократичні обов'язки. Демократичні інститути вимагають демократичних громадян, інакше вони виявляються неефективними, «повисають в повітрі».

Вплив нововведених інститутів також можна легко помітити. З'явилися нові ідентичності — ідеологічні, групові, регіональні. На політичній арені — нові учасники гри — партії, асоціації, ЗМІ. Таким чином можна стверджувати: інститути впливають на особистості, повноваження та стратегії політичних гравців, вони змінюють розподіл політичних інтересів, ресурсів та правил, формують нових учасників гри та нові ідентичності, забезпечуючи гравців критеріями успіхів і невдач, створюючи правила належної поведінки, спільну мову та норми⁹. Вони створюють підґрунтя для демократичної політики, яка може обмежитися лише формальним використанням демократичних процедур та інститутів, а може й привести до справжнього розвитку демократії. Результат залежить від дій людей, від того, як вони себе поведуть. Говорячи словами Ж.-Ж. Руссо, закон законом роблять люди. Така ж ситуація і з інституціями кінцевий вигляд їх і їхня доля залежать від осмислення та розуміння їх людьми. Інституційна реформа не завжди змінює принципи політики. Може виникнути ситуація — «старе вино в нових міхах». Коли за нових інститутів зберігається стара інституціональна уява і старі інституціональні практики. Потрібні зміни в розумінні того, що є благо, людина, природа, суспільство як смислові

принципи організації спільного життя людей. Без цього реформи формальних інститутів «повисають в повітрі», не знаходячи опертя в неформальних нормах. Як колись в Радянському Союзі соціалістичні інститути, так і тепер демократичні не є вкоріненими в морально-практичному досвіді народу. Причина цього криється і в недосконалості системи політичної освіти населення, яке, замість основ політики та громадянства, навчають політології, після якої в пам'яті студентів залишається лише один трюїзм «політика — брудна справа», і в байдужості до цієї проблеми нашої еліти, в відсутності когось, хто був би зацікавлений у такому перетворенні і мав би для цього достатньо сил. Тому девізом наших широких народних мас обрано вислів «політика — брудна справа», тоді як для справді демократичного суспільства більше підходить запропонований Ж.-Ж. Руссо: «Права подавати його (голос — прим. авт.) обговорюючи ці справи (суспільних, тобто голосувати — прим. авт.), достатньо для того щоб зобов'язати ... уяснити собі їх сутність»¹⁰. Для того ж, щоб змінити ситуацію, необхідно, аби громадяни знали норми, процедури та цінності демократії, визнавали їх правильними та справедливими, придатними до застосування, необхідними та єдино можливими і керувалися ними в своїй діяльності.

¹ Куртов А., Каган М. Охота на дракона. Размышления о выборах и политическом консультировании. — М.: ГУ ВШЭ, 2002. С.309.

² Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества/Пер. с англ. Под. Ред. М. А. Абрамова. — М.: РОССПЭН, 2000. — С.244.

³ Eisenstadt Sh.N. Frameworks of the Great Revolution: Culture, Social Structure, History and Human Agency // International Social Science Journal, August 1992. — V.44. — №133.

⁴ Лурье С.В. Историческая этнология: Учебное пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С.52.

⁵ Поппер К. Злиденність історизму: Пер. з англ. — К.:Абрис, 1994. — С.88.

⁶ Лурье С. В. Указ. соч. — С.89.

⁷ Ricoeur P. Lectures on Ideology and Utopia / Ed. G. H. Taylor. — N.Y.: Columbia Univ.Press, 1986. — p.258.

⁸ Капустин Б.Г. Современность как предмет политической теории. — М.: РОССПЭН, 1998. — С.81.

⁹ Патнам Р. Д. та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. — К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001 — С.31.

¹⁰ Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. — М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. — С.198.